

Zložitost' magického myslenia

Úvod

Magické myslenie je pojem označujúci zvláštny druh myslenia. Môžeme sa ním stretnúť v rôznych oblastiach. Napríklad v antropológii, psychológii alebo religionistike. Nepopierateľne je to pojem patriaci aj do prostredia kultov a siekt. Táto šírka oblastí, v ktorých sa tento pojem používa na označenie určitého špecifického spôsobu myslenia ho predurčuje k tomu, aby zahrňoval pomerne široké pole rôznych javov, ktoré sa v procese myslenia môžu vyskytovať. Širokosť či obsiahlosť pojmu ho determinuje k tomu, aby sa stal len ťažko presne definovateľným. Dôkazom sú rôzne náhľady na to, čo magické myslenie vlastne je.

V psychologickom slovníku (Hartl a Hartlová, Portál, Praha 2000) je magické myslenie definované nasledovne: „Magické myslenie (magical thinking) je archaické, najčastejšie u detí a primitívnych etnických skupín, založené na fantázii a viere v nereálne možnosti, prejavuje sa vierou v zázračné amulety, fетиše, maskotov, talizmany a pretrváva v poverách a snároč.“ Ako možno vidieť poskytnutá definícia je pomerne široká. Preto uvedieme ďalšie náhľady na pojem magického myslenia tak, ako ho uvádzajú rôzni odborníci.

Jean-Marie Abgrall, francúzsky psychiater zaoberajúci sa psychickými problémami bývalých členov siekt, referuje k magickému mysleniu ako k mysleniu, ktoré sa formou síce nemusí líšiť od logicko-kauzálneho myslenia, ale jeho obsah je determinovaný iracionálnou vierou v magický prvok. Uvádza príklad jednej pani, ktorá si nezvyčajné zvuky na streche vlastného domu vysvetľovala ako diablove kroky. Podľa nej sa každý večer diabol zhmotňoval a prechádzal po streche. Neskôr sa ukázalo, že išlo len o myši, ktoré si premiestňovali zásoby orechov. To znamená, že namiesto, aby sa pani snažila použiť vysvetlenie z reálneho sveta, reagovala hneď vysvetlením, v ktorom dominoval magický prvok.

Autor však zároveň tvrdí, že podstata magického myslenia je ukotvená v hĺbke nevedomia a pripúšťa, že jeho forma sa môže líšiť od „normálneho“ logicko-kauzálneho myslenia. Uvádza, že magické myslenie sa môže podobáť forme sna, teda môže využívať nezmyselné sekvencie a nezmyselnú kauzalitu. Za dôležitý aspekt považuje tiež pocit všemocnosti sprevádzajúci toto myslenie, ktorý autor odvodzuje od Freudovej teórie narcistického libida.

S pojmom magického myslenia sa tiež stretávame v diele Sir Jamesa Frazera (1854-1941), slávneho britského antropológa, v jeho najznámejšej knihe Zlatá ratolesť (The Golden Bough). Magické myslenie je podľa Frazera príznačné dvoma hlavnými zákonitosťami a to pravidlom podobnosti (law of similarity) a pravidlom nákozy alebo kontaktu (law of contangnation or contact). V skratke sa pokúsim vysvetliť ich podstatu.

Obe pravidlá nepôsobia priamo na obsah, ale na formu myslenia a to tak, že ovplyvňujú chápanie kauzality. Prvé pravidlo, pravidlo podobnosti hovorí, že podobné je spôsobené podobným. Uplatnenie nachádza hlavne v homeopatii. Druhé pravidlo, pravidlo nákozy hovorí, že veci, predmety, ktoré boli v kontakte na seba vzájomne pôsobia.

Psychiater Ernst Kretschmer kladie dôraz na odlíšenie magického myslenia na dva samostatné typy myslenia. Prvým je katatýmne myslenie. Katatýmne myslenie je myslenie, ktoré je skreslené vplyvom silných emócií. Tieto emócie sa stávajú rozhodujúcim a centrálnym prvkom v priebehu myslenia a znemožňujú logicko-kauzálne teda racionálne myslenie. Skresľujú všetky informácie na základe silne prežívanej emócie, či emócií. Druhým typom je samotné magické myslenie, ktoré sa vyznačuje iracionálnou vierou v magický prvok. To či je možné tieto dva druhy striktno oddeliť v praxi je veľmi otáznne, ale Kretschmerova úvaha poskytuje zaujímavé rozdelenie magického myslenia na aspekt emócie a aspekt magického prvku respektíve iracionálnej viery.

Uvedené pohľady napriek tomu, že majú mnoho spoločného, sa od seba v niektorých znakoch líšia. Zrejme tieto odlišnosti pramenia z iného uhlu pohľadu, ktorý prezentujú jednotliví autori na základe svojich oborov a skúseností. Ak by sme pokračovali ďalej, mohli by sme uviesť mnohých iných autorov, ktorí podľa svojho náhľadu na problematiku definujú magické myslenie a podopierajú ho vlastnými teoretickými či empirickými dôkazmi.

Alena Plháková vo svojom článku pod názvom „Ovláda nás magické myšlení?“ spomína v súvisi s magickým myslením dokonca aj pojem slávneho švajčiarskeho psychiatra a psychológa G. Junga. Jedná sa o pojem synchronicity.

Synchronicita je veľmi zložitý termín, ktorý hovorí o zmysluplnej kauzalite medzi dvoma súčasne sa vyskytujúcimi javmi. Synchronicita apeluje na fakt, že neexistuje len časovo lineárna kauzalita, ale aj akási kauzalita zmyslu dvoch súbežne prebiehajúcich udalostí. V tomto procese synchronicity zohráva veľkú úlohu intuícia a je to jav patriaci do oblasti parapsychológie. Podľa môjho názoru je dosť diskutabilné, či pojem synchronicity má byť obsiahnutý pod pojmom magické myslenie, potom by sme totiž museli brať do úvahy aj ostatné záhadné a nevys-

vetliteľné javy parapsychológie. To, že takéto úvahy sú možné však nabáda k presnejšej definícii pojmu magické myslenie.

Preto by som sa chcel teraz pokúsiť načrtnúť a trošku podrobnejšie opísať základné a všeobecné roviny pojmu magické myslenie z hľadiska dnešnej psychológie. Tieto základné významy môžu potom slúžiť ako orientačný bod pri náhľade na jednotlivé teórie.

O magickom myslení je možné uvažovať v troch základných podľa mňa významovo aj kvalitatívne odlišných formách myslenia. V tejto krátkej práci by som sa rád venoval úvahám o magickom myslení v týchto troch rovinách. Budem sa venovať magickému mysleniu ako archaickej forme myslenia, magickému mysleniu ako špecifickému druhu myslenia počas kognitívneho vývinu a v krátkosti spomeniem aj jeho tretí rozmer a to je magické myslenie ako myslenie patologické vyskytujúce sa u duševných chorôb.

K pôvodu archaického (magického) myslenia

V prvej významovej rovine je magické myslenie považované za archaický spôsob myslenia, ktorý má pôvod v procese evolúcie, čiže v procese vývoja ľudského myslenia. Magické myslenie je považované za evolučne staršiu archaickú formu myslenia, ktorá predchádzala kauzálnu-logické myslenie. Magické myslenie je teda mnohými považované za inferiórne (podradné) v porovnaní s logicko-kausálnym myslením. S touto myšlienkou nesúhlasia niektorí antropológovia, napríklad Caude Lévi-Strauss alebo Bronislav Kaspar Malinovski. Ich námietky smerujú, zjednodušene povedané, k problému kultúrneho relativizmu a teda k tomu, či vôbec existujú objektívne kritéria na posúdenie toho, ktorá kultúra je na vyššej kultúrnej úrovni. Teda či je možné povýšiť jeden spôsob života a myslenia nad druhý, keďže magické myslenie stále dominuje v niektorých prírodných kultúrach.

Dnes je kauzálnu-logické myslenie dominantným a vlastne jediným možným myslením, pomocou ktorého sa dá v v našom technicky vyspelom a civilizovanom svete prežiť. Samozrejme, že to nebolo vždy tak a v minulosti ľudia žijúci v prírode bez techniky, nemohli používať takéto myslenie, pretože by im nebolo veľmi platné a presahovalo by ich poznanie, ich spôsob života a ich možnosti.

Aj príroda sa riadi pravidlami a je možné sa s ňou naučiť žiť v krásnej symbióze, čoho dôkazom boli mnohé prírodné kultúry. Na takéto nažívanie a spolužitie s prírodou bol tiež potrebný druh myslenia, ktorým by sa ľudia mohli riadiť a vysvetľovať si prírodné javy a deje. Na to im mohlo slúžiť práve magické myslenie.

Príroda nefunguje ako počítač, nie je ako stroj, no aj tak sa riadi určitými pravidlami. Nie je síce taká „presná“ ako náš takpovediac „strojový svet“, ktorý sa riadi zákonom príčiny a dôsledku v absolútnom meradle, ale prírodu, či skôr procesy, ktoré sa v nej dejú, bolo potrebné určitým spôsobom podchytiť a využiť poznanie v ľudský prospech. To bolo zrejme podnetom a to dosť silným podnetom k tomu, aby sa vyvinulo špecifické myslenie, ako forma myslenia, ktorá pomáhala pochopiť procesy v prírode a pomáhala prispôsobiť sa jej. To čo ostávalo neznáme bolo zastreté rúškom tajomstva a ono tajomné zrejme vytvorilo priestor pre magický prvok. Ten pomáhal vysvetliť jav napriek tomu, že ostával záhadou.

Zámerom logicko-kausálneho myslenia je okrem prispôsobenia sa, majoritným cieľom prispôsobiť si prírodu vlastným potrebám, čo je značne odlišné v porovnaní s magickým myslením. Preto je azda najdôležitejšou vlastnosťou magického myslenia a jeho odlišujúcim znakom od logicko-kausálneho myslenia jeho receptívna povaha, ktorá vedie k interpretácii, ale nie ku konaniu, ktoré by znamenalo zmenu v interpretovanom procese.

Magické myslenie je myslením založeným a stále úzko spätým s emóciami či, afektami. O jeho vzniku je totiž možné uvažovať v súvislosti s prežívaním konkrétnych udalostí a to hlavne takých, ktoré boli nabité existenčnou otázkou prežitia. Medzi jednu z takýchto emócií, ktoré boli dôležité pre prežitie a hrali kľúčovú rolu v zachraňovaní si života a mali veľký vplyv na vývin magického myslenia, je strach.

Magické myslenie je často chybné spájané so vznikom náboženstva ako takého. Snáď je to aj preto, že hranica medzi magickým a náboženským nie je presne postihnuteľná. Hlavne ateisticko-evolucionistický pohľad stavia vznik náboženstva ako fenoménu práve na spomenutom afekte strachu, ktorý bol reakciou na prežívanie existenčnej otázky.

Takéto chápanie je však až príliš zjednodušujúce a to z nasledovného dôvodu. Nebezpečenie, strach, útek pred život ohrozujúcou situáciou sa nepremiata do otázky zmyslu a významu prežívanej udalosti, ale len do náhľadu na udalosť. Každé náboženstvo a viera v rámci náboženského systému si vyžaduje svoj zmysel a odkaz, poslanstvo pre veriacich. Význam viery nie je obmedzený na magické myslenie. Môže byť predmetom aj inej formy myslenia, ktorá je však vždy určitým spôsobom obmedzujúca. Napríklad dnes dominantné logicko-kausálne myslenie je obmedzené svojím redukcionizmom. Magické myslenie je zas obmedzené svojou neaplikovateľnosťou na logicko-kausálne vzťahy dnešného civilizovaného sveta.

Vkročili sme však do problematiky presahujúcej zámer tejto práce a chcel som na tomto príklade len demonštrovať, že evolučný proces mohol vytvoriť len formu myslenia a nie jeho obsah.

Môžeme zhrnúť, že v procese vývinu myslenia nebol vytváraný pohľad človeka na niečo, bola vytváraná iba forma náhľadu na niečo už existujúce. Magické myslenie je len inou formou myslenia, ktorá sa líši od ostatných foriem myslenia kvalitatívne. Ostáva na úvahu, či je to myslenie lepšie alebo horšie ako logicko-kausálne myslenie dneška, ktoré je striktné oddelené od emocionálnych procesov.

Podstatným znakom magického myslenia je, že jeho pôvodom a základom bol a do veľkej miery ostáva afekt (emócia).

Ako už bolo povedané magické myslenie sa odvíjalo od konkrétneho prežívania udalosti a slúžilo na uchopenie tejto prežívanej udalosti, ako to vo svojej podstate robí akýkoľvek druh myslenia. Takto následne pomáhalo uchopiť a v rámci svojej formy pochopiť prírodu, svet. Keďže je to udalosť v celku, ktorá dala základ pre takúto formu myslenia, toto myslenie má v sebe určitú celosť. Opäť si pomôžem porovnaním s logicko-kausálnym myslením. Jeho základom, základom logicko-kausálneho myslenia, je totiž rozloženie celku na časti, pochopenie vzťahov medzi časťami a následné pochopenie celého procesu. Magické myslenie však nič nerozkladá ani neskladá. Je to celostné myslenie zachycujúce celkovú udalosť. Pričom táto udalosť bola prežívaná v celku a s konkrétnymi emóciami, ktoré sú základom pre toto myslenie. Jedná sa teda o celostné holistické myslenie, ktoré nepridáva význam jednotlivým častiam aspektom určitého procesu ale kladie dôraz na udalosť, proces ako celok.

Pomocou týchto úvah sme snád' narazili aspoň na niektoré podstatné vlastnosti magického myslenia vychádzajúce priamo z jeho pôvodu. Je jednoznačným faktom, že sa jedná o evolučne staršiu formu myslenia, ktorá je neaplikovateľná pre dnešnú dobu. Človek ním však zrejme disponuje v oblasti nevedomia, kde sú s veľkou pravdepodobnosťou uložené všetky evolučne staršie mechanizmy.

Magické myslenie v procese kognitívneho vývinu

Pojem magického myslenia sa používa tak isto aj v procese kognitívneho vývinu detí. Tento názov je zrejme výstižný pre uvažovanie človeka pred dosiahnutím zrelého kognitívneho stupňa. Ide však aj v tomto prípade o ten istý jav ako u prírodných kultúr? Je možné stotožňovať vývoj ľudstva s vývinom jednotlivého človeka?

S výskytom magického myslenia sa môžeme stretnúť u detí ešte v predškolskom veku. Pre deti tohto veku je, ako uvádza Vágnerová, typický egocentrizmus a magickosť uvažovania. Egocentrizmus, ktorého pôvod siaha do obdobia sebauvedomenia teda asi do troch rokov života, má za úlohu potvrdzovať vlastnú významnosť človeka. Tomu do značnej miery napomáha aj magické myslenie, ktoré má za úlohu skresliť skutočnosť a tak vytvoriť prijateľný obraz o sebe samom. Vo svojich fantáziách môže dieťa získať čokoľvek a to aj to, čo je v realite nedosažiteľné. Po uplatnení týchto fantázií na reálny svet ide de facto o to, čo sa v kognitívnom vývine označuje pojmom magické myslenie.

Je dôležité uvažovať o tom, že magické myslenie u detí počas kognitívneho vývinu sa zrejme líši od magického myslenia ako archaickej formy myslenia. Prinajmenšom z dôvodu odlišnosti výskytu. Môžeme však medzi nimi nájsť aj niektoré korešpondujúce znaky. Takýmto znakom je hlavne magický prvok (ale v tomto prípade tento pojem chápaný pomerne úzko a viaže sa na akýkoľvek predmet iracionálnej viery) a silný emocionálny podtón.

Trošku viac svetla do prepojenia týchto dvoch druhov myslenia nám ponúka Piaget. Pojednáva o tom v pasáži , ktorá sa venuje vývinu chápania príčinnosti u detí.

Nech sa vzťah príčinnosti v myslení javí akokoľvek samozrejmy, podľa Piageta k nemu vedie veľmi dlhá cesta zložitého vývinu. Predchádza mu pomalý vývin všetkých predchádzajúcich kognitívnych funkcií (schém). Počiatočné fázy príčinnosti neberú ohľad na fyzikálne a materiálne vzťahy medzi jednotlivými predmetmi, s ktorými dieťa prichádza do styku, a ktoré tvoria jeho svet. Z počiatku existuje len jediná príčina všetkého diania. Tou príčinou je dieťa samo. Priestorové vzťahy pre neho nezohrávajú žiadnu úlohu. V tom sa zrejme prejavuje najdôležitejšia črta nezrelej príčinnosti. Je ňou egocentrická povaha tohto myslenia.

Takúto počiatočnú formu príčinnosti (kauzality) Piaget nazýva magicko-fenomenistickou. Fenomenistickou preto, že akákoľvek príčina môže mať za následok čokoľvek a magickou preto, že je viazaná na činnosť subjektu a neberie ohľad na reálne vzťahy medzi predmetmi v priestore (vo svete).

Piaget nekladie hlavný dôraz na afektívnu stránku v priebehu vývinu myslenia, respektíve v priebehu vývinu chápania kauzality. Zameriava sa skôr na vývin kognitívnych štruktúr, ktoré prebiehajú súbežne a sebadopĺňujú. Takýto proces funguje ako akási skladačka a človek postupne dosahuje vyššiu úroveň kognitívnych spôsobilostí. Teoreticky dospieva až k tomu, že dokáže zaujímať relatívne objektívne stanovisko, ktoré nie je determinované nejakou silnou emóciou ani obmedzené egocentrickým pohľadom.

V závere tejto časti môžeme pobať rozdiely a podobnosti medzi magickým myslením v prezentovaných rovinách. Zdá sa, že sa jedná o dva odlišné fenomény, ale predsa v nich nachádzame aj spoločné znaky. Tými sú hlavne egocentrizmus a s ním spojený holizmus, ktorý sa prejavuje v chápaní okolitého sveta alebo udalosti ako neoddeliteľného celku. Podobnosťou medzi archaickejším myslením a magickým myslením u detí je tiež nebranie do úvahy alebo „podceňovanie“ objektívnych vzťahov medzi predmetmi v prostredí a prílišný dôraz na egocen-

trický vzťah ja-prostredie. Zďaleka nezanedbateľným rozlišujúcim znakom je situácia a okolnosti výskytu. Tie totiž vlievajú a vytvárajú konečnú podobu ako aj význam tomuto druhu myslenia. Preto ich môžeme považovať za rozhodujúce.

Magické myslenie ako patologický jav

O magickom myslení v tejto tretej významovej rovine uvažujeme ako o myslení, ktoré má psychotický pôvod. Ernst Kretschmer uvažoval o magickom myslení v priebehu schizofrénie, ktorá je závažnou duševnou chorobou.

V takýchto prípadoch choroby a počas jej priebehu človek mysliu, slovám a činom pripisuje zvláštny význam a moc. Teda opäť je možné badať magický prvok, ktorý sa stáva akýmsi centrom myslenia, okolo ktorého sa duševne chorý vo svojich myšlienkach pohybuje, a ktorý získava nad ním kontrolu. V tomto prípade treba zdôrazniť, že sa jedná už o duševne chorého človeka a jeho myslenie môže byť podporované aj fyziologickými zmenami na úrovni mozgu a akékoľvek psychologicko-filozofické úvahy sú v takomto prípade bezpredmetné, pretože prítomnosť takéhoto myslenia je determinovaná samotnou chorobou, ktorá zrejme spôsobuje regresnú tendenciu, čo sa týka aj ďalších duševných dejov vo všeobecnosti.

Na tomto mieste je potrebné spomenúť aj pojem úzko súvisiaci s magickým prvkom a to je blud. Blud sa bežne charakterizuje ako absurdný úsudok alebo záver, ktorý je v zjavnom rozpore s realitou. Pri tom nie je ovplyvňiteľný ani pri priamej konfrontácii s reálnym svetom a skúsenosťou so skutočným, ktoré zjavne protirečí bludu.

Hranica medzi normálnym a abnormálnym je v psychiatrii síce veľmi krehká, ale myslím, že iracionálne myslenie prípadne blud, ktoré je možné označiť termínom magické a vyskytujúce sa u duševných porúch je výsostne predmetom medicíny a presahuje hranice našich úvah.

Napriek tomu je potrebné povedať, že aj v takejto významovej rovine sa používa ten istý termín, magické myslenie.

Magické myslenie v sektách, štvrtá významová rovina?

Keď sa dnes stretávame s pojmom magické myslenie v oblasti siekt, nemáme na mysli priamo archaické myslenie, ani nezrelé myslenie detí, ani psychiatrický termín. Skôr máme na mysli iracionálnu vieru v niečo, čo je predstreté manipulátorom sekty a premieta sa do myslenia a ovplyvňuje úsudok človeka. Máme na mysli skôr blud magickej povahy, ktorý dokáže vplývať na ľudí. Je z toho cítiť, že máme na mysli čosi nezdravé nenormálne, do čoho dokáže fanatizmus v sektárskej organizácii človeka dohnat. A to zrejme aj duševne zdravého.

O aké myslenie však v tomto prípade vlastne ide? Ide o vyvolanie archaického myslenia z hĺbky nevedomia tak ako sa k tomu stavia Abgrall odvolávajúci sa na psychoanalýzu, alebo ide o regresiu v Piagetových kognitívnych štádiách, či v pozadí stojí duševná porucha?

Čitateľ môže namietat a nesúhlasiť z rozdelením magického myslenia na tieto tri typy a považovať ich za jeden. Aj v našich úvahách sme dospeli k spoločným znakom, ktoré sa v každej rovine myslenia vyskytli. Medzi tieto znaky patria: magický prvok (fantázia), egocentrické skreslenie myslenia, silný emocionálny prvok, iracionálna vieru, zvláštne chápanie kauzality a pod.

Uvedené roviny magického myslenia majú skutočne mnoho spoločného, ale podľa môjho názoru označujú také rozdielne situácie výskytu, že ich nie možné definovať len jedným pojmom. Niečo podobné platí zrejme aj v prípade magického myslenia v problematike siekt. Okolnosti, za akých dochádza k zneužívaniu a manipulácii pomocou vyvolania magického myslenia mu dáva opäť ďalší nový rozmer. Takéto myslenie v rámci sekty je ovplyvňované mnohými ďalšími faktormi, ktoré dávajú takémuto mysliu špecifický charakter.

Medzi takéto faktory, ktoré budú ovplyvňovať myslenie členov sekty môže patriť orientácia na jednu autoritu (vodcu) a jeden zdroj informácií, prenos zodpovednosti na autoritu, jednoduché pravdy prezentované v sekte ako absolútne, všeobecné podceňovanie rozumu. Tieto faktory podporované mnohými ďalšími majú za následok odstránenie kritického úsudku a to je živnou pôdou pre regres alebo zmenu v oblasti myslenia.

Samozrejme, že nezanedbateľný vplyv je aj na strane sociálneho prostredia a emocionálnej manipulácie vyvolávaním intenzívnych emocionálnych stavov (afektov). Najlepším príkladom je hádam povestné bombardovanie láskou (love bombing). Ved' už samotné slovné spojenie nejde dohromady a vyvoláva čosi neprirodzené, pretože spája kruté násilie a lásku. Intenzívne emocionálne stavy, v sektách zväčša vyvolané mierne násilnou formou, ktoré samozrejme netrvajú veľmi dlho a sú bežným nástrojom psychickej manipulácie, sú v magickom myslení nezanedbateľným aspektom, ako už bolo spomenuté.

Dôležitým ak nie najdôležitejším nástrojom psychickej manipulácie v neskorších fázach členstva v sektách je pocit viny a spôsoby jeho vyvolávania. Okrem morálneho dôrazu je sýtený hlavne iracionálnou vierou, ktorá môže byť úzko spojená s magickým prvkom. Jean-Marie Abgrall dokonca považuje magický prvok a prítomnosť magického myslenia za základný a rozhodujúci znak na rozlíšenie „obyčajnej“ donucovacej organizácie od sekty.

Uvedené náznaky túto jeho myšlienku celkom podporujú a v sektárskom prostredí nachádzame veľa faktorov, ktoré skutočne podporujú a vytvárajú vhodné podmienky pre objavenie sa fenoménu myslenia, ktoré sa svojou povahou určite približuje mnohým znakom, ktoré sme opísali u troch predošlých rovín magického myslenia.

Záver

Záverom tejto práce bolo poukázať na zložitosť pojmu magického myslenia a snaha o prezentáciu rôznych oblastí, kde sa s týmto pojmom môžeme stretnúť. K prezentovaným trom oblastiam sa v závere pripája aj ďalšia samostatná oblasť a to je problematika siekt. Prostredie v ktorom sa magické myslenie vyskytuje, sa určite odráža spätne na samotnom myslení a jeho forme či konečnej podobe. Preto je pre budúcnosť veľmi potrebné, aby bolo magické myslenie podrobované ďalším výskumom aj v problematike siekt so všetkými špecifikami, ktoré ho sprevádzajú v takom prostredí. Teoretické špekulácie totiž prinášajú mnohé úvahy, ale len empirické výskumy dokážu skutočne poznať povahu skúmaného javu.

Záverom prezentovaných úvah teda nie je možné vysloviť žiadnu rozhodujúcu vetu, či definíciu. Záverom tejto úvahy je možné položiť si len ďalšie otázky a pochybnosti o tom, či vedú myšlienky v tejto práci k prehĺbeniu poznania o magickom myslení, alebo či sú zcestné. A tiež nie je celkom hlúpe položiť si otázku: Čo je to vlastne magické myslenie?

Použitá literatúra:

- Abgrall J., Mechanizmus sekt, Karolinum, Praha 2000
- Eliade M., Mýty sny a mystériá, Oikoymenh, Praha 1998
- Hartl a Hartlová, Psychologický slovník, Portál, Praha 2000
- Hort V. a kol., Dětská a adolescentní psychiatrie, Portál, Praha 2000
- Lévi-Strauss C., Mýtus a význam, Archa, Bratislava 1993
- Nakonečný M., Obecná psychologie, Academia, Praha 1997
- Piaget J., SPN, Praha 1970
- Plháková A., Ovláda nás magické myšlení, Psychologie dnes 2003/1
- Vágnerová M., Vývojová psychologie, Portál, Praha 2000
- Vojtíšek Z., Netradiční náboženství u nás, Dingir, Praha 1998
- Vondráček a Holub, Fantastické a magické z hlediska psychiatrie, SZN, Praha 1968